

Herczeg József

Az elítéltek agressziója a tudatelmélet tükrében

Az agresszió története szinte azonos az emberré válás folyamatával, az emberiség történetével. E történetben az volt az alapvető kérdés, hogy az agresszió a kultúra részének, vagy más (mások) ellen irányuló erőszaknak tekinthető. A válasz többnyire az adott társadalom megítélésétől függött. Szerencsére sok tudós és kutató tette már vizsgálódásai tárgyává e társadalmi jelenséget és alapvető emberi viselkedési formát, ezért nagy nemzetközi és hazai szakirodalommal rendelkezik. Szintén társadalmi megítélés (és jogalkotás) kérdése, hogy az adott agressziót egy közösség szankcionálja-e, vagy sem. A társadalom többsége igyekszik megvédeni tagjait (és azok vagyonát) a külső-belső támadásoktól, agresszióktól. Általánosságban leírható, hogy a bűnözés és bűnelkövetés története többnyire összefonódott az erőszakkal és az agresszióval.

A fentiekből következik, hogy a bűnelkövető ember személyiségében és életvitelében az agresszivitás nagyobb szerepet játszik, mint a normakövető állampolgárok esetében. A bűnelkövetők egy része a büntetőeljárás folyamatának végén börtönbe kerül, és letölti szabadságvesztés-büntetését. Ezért aztán kiemelt szerepe van az agresszió ismeretének a börtönök napi életében és zökkenőmentes működésük biztosításában. Szakirodalmi utalások szerint, de a hétköznapi megfontolások alapján is agresszívabb emberek kerülnek büntetés-végrehajtási intézetekbe, mint a normakövető társadalom állampolgárai. Emellett a börtönben lévő személy agresszivitását generálhatja maga a börtönhelyzet is, mert az illetőt előző szerepeitől fosztja meg, illetve korlátozza, valamint új szerepeket oszt ki számára.

A szerepkonfliktus frusztrációt okozhat, és az elítéltet folyamatos készenléti helyzetbe kényszerítheti. A frusztráció pedig Dollard és Miller modelljének megfelelően agresszióhoz vezethet. Természetesen Dollard és Miller modellje mellett több elmélet is született, a pszichológusok, a természet- és társadalomtudósok eltérő válaszokat adtak az agresszió keletkezésének okaira.

A *biológiai elméletek* szerint – Saver és munkatársai kutatásai alapján – a központi idegrendszer működése a felelős az agresszió szabályozásában. Megfigyelték, hogy ebben szerepük lehet a neuro-transzmittereknek, az agyban található azon kémia anyagoknak, amelyek kiváltják, erősítik vagy módosítják az egyik idegsejt által a másik idegsejtnak küldött elektromos jeleket. Genetikusok szerint a nemet meghatározó X és Y kromoszómák is befolyásolják az agressziót. A 47-YYY szindrómának („dupla férfi”) tulajdonítanak fontos szerepet a bűnözésben és az agresszióban.

A *Etológusok elméleteiben* az ösztönnek vagy a biológiai alapú késztetéseknek a megnyilvánulása az agresszió. Konrad Lorenz szerint az agresszió az adott fajra jellemző, öröklötten meghatározott spontán ösztönkésztetés kiélési formája, amelynek célja, hogy az egyedek könnyebben alkalmazkodhassanak a környezethez.

A *pszichoanalízis elmélete* szintén az ösztönök oldaláról közelíti meg az agressziót: cselekedeteink többségét ösztöneink határozzák meg. Kezdetben Freud az agressziót a nemi ösztön egyik részösztönének tekintette, később már felismerte az agresszív ösztön jelentőségét, és azt, hogy a szexuális energiától függetlenül is létezik. Amikor egy személyt valami akadályoz egy cél elérésében, agresszív belső késztetés (ún. drive) keletkezik, amely az illetőt arra motíválja, hogy megsértse vagy megsebesítse az okozó akadályt.

Szintén eltérően közelítette az agressziót a *szociális tanuláselmélet* kiemelkedő képviselője, A. Bandura, aki három fontos összetevőt vizsgált. Az agresszió elsajátítását, az elsajátított (tanult) agresszió végrehajtását – vagyis a tanult viselkedés alkalmazását – és végül annak fenntartását, ismétlését.

A felvázolt elméletek csak az irányait jelzik annak a nagy elméleti keretnek, amelyben az agresszió – mint az emberre jellemző viselkedés – elhelyezhető és leírható. Természetesen egyik elmélet sem ad tökéletes indoklást az agresszióra, ezért dolgozatom további részében kísérletet teszek egy újabb nézőpont alapján történő vizsgálódásra. Az agresszió megközelítésének új nézőpontja lehet – véleményem szerint – a tudatelmélet.

A *tudatelmélet* azt vallja, hogy a gyermeki fejlődés negyedik életévében jelenik meg a mások mentális állapotairól való gondolkodás képessége. A tudatelmélet kutatói, Astington és Gopnik, valamint Frye és Moore szerint a mások gondolkodásáról való gondolkodás képességének a megjelenése és további fejlődése a kisgyermekek gondolkodásának fontos része és állomása. Jeremy Avis és Paul Harris a Kamerunban élő baka törzsbeli gyerekeknél bizonyították a tudatelmélet megjelenését és létezését.

Tudatelmélet és agresszió

A véletlen úgy hozta, hogy egy időpontban olvashattam a Rendőrtiszti Főiskola két végzős hallgatójának kutatási eredményeit. Schuckertné Szabó Csilla kitűnő dolgozatában (2005) a szabadságvesztés-büntetésüket töltő férfi elítéltek körében az erőszakos és a nem erőszakos bűncselekményeket elkövetők agresszióját hasonlította össze a Buss – Durkee agresszió-teszt kérdőívés módszerével. Ugyanabban a büntetés-végrehajtási intézetben (az Állampusztai Országos Bv. Intézetben) Katona Katalin szinte ugyanakkor – közel azonos populációból választott minták alapján – szintén az erőszakos elkövetők tudatolvasási képességét hasonlította össze a nem erőszakos elkövetőkével.

Kutatásában (2005) felhasználta a tudatelmélet eddigi nemzetközi hozadékát, felmérésének eredményei jelenleg egyedülállóak a hazai viszonylatban, és mellesleg segítették annak a kérdésfeltevésnek a megválaszolását, amelyet az elsőként említett dolgozat ismeretében fogalmaztam meg.

Schuckertné Szabó Csilla vizsgálatában a nem erőszakos elkövetők az agresszió és a hosztilitás (sértődöttség, gyanakvás) tekintetében, valamint az azokat alkotó skálák értékeiben is egyaránt felülmúlták az erőszakos elkövetőket.

Az utóbbiak agresszió-átlaga 37, a nem erőszakos bűncselekményeket elkövetőké 39,5 pont volt. Buss értelmezésében a hosztilitással telített személyben az ellenséges érzület előnti annak élményvilágát, rosszindulattal töltődik fel, de ez nem manifesztálódik szükségszerűen nyílt viselkedésben. A felmérésben az erőszakos elkövetők esetében a hosztilitás átlagaként 50, a nem erőszakosaknál pedig 53 pont szerepelt.

Az előzetes feltevés természetesen az volt, hogy az erőszakos elkövetők agresszívbabbak a nem erőszakos cselekményeket elkövető elitélteknél. Mivel az előzetes feltevésell ellentétes eredmények születtek, a dolgozat szerzője a rendelkezésére álló hosztilitás- és agresszió-értékek, valamint az azokat alkotó tíz skála elemzéséből vonta le következtetéseit. Ezek szerint az erőszakos elkövetők által elkövetett cselekmények tudatosítása a büntetőeljárás keretei között, valamint a végső szankció, a szabadságvesztés-büntetés kiszabása, az elkövetőkben a bűnösség tudatosulásához vezet, amely börtönkörülmények között az agresszió és a hosztilitás csökkenését eredményezi. A következtetés rendkívül érdekes, és további gondolkodásra, kutatásra ösztönöz.

Katona Katalin vizsgálatában az erőszakos elkövetők a vizsgált állampolgári börtönpopuláció szintjén csak egyetlen kiugró ponton mutattak nagyobb deficitet a nem erőszakos bűnelkövetőkhöz viszonyítva. A tudatolvasás képességét mérve ez a deficit a második rendű intenciók esetében jelentkezett.

Jelen írásomban a két dolgozat rendkívül értékes megállapításainak továbbgondolására vállalkoztam a tudatelmélet segítségével. Mivel a két dolgozatot egy időben olvastam, az a kérdés fogalmazódott meg bennem, hogy mi-
ben különbözhetnek az erőszakos cselekményt elkövetők a nem erőszakos cselekményt elkövetőktől oly módon és mértékben, ami esetükben – alacsonyabb agresszió jelenlétében is – indulati kitörésekhez, a törvény által szankcionált agresszivitáshoz (szabadságvesztés-büntetés) vezethet?

Tudatolvasás és intencióelmélet

Hazai kutatók kimutatták, hogy a csecsemők az első életévük második felében már képesek mások viselkedését jövőbeli helyzetek, azaz célok szempontjából értelmezni. A csecsemő a „racionális cselekvés” elvét alkalmazza, abból az előfeltevésből indul ki, hogy a cselekvések természetüknél fogva jövőbeli célok megvalósítására irányulnak, ez az úgynevezett teleológiai hozzáállás. Segítségével egy megváltozott helyzetben is elővételezni tudja a csecsemő egy másik személy várható célirányos cselekvését.

A teleologikus modellből való átmenetet a mentalizáló (intencionális hozzáállás) modellbe a reprezentációs illesztés teszi lehetővé. Ez tulajdonképpen összetett érzelmi kifejezésekbe ágyazott (a szülő általi) érzelmetükrözés, melynek során a csecsemő sajátos információkat kaphat saját belső állapotait illetően. Ezt segíti elő az anya-gyermek kapcsolatban a biztonságos kötődés kialakulása.

Intencióelmélet és reflektív funkció

A reflektív funkció fogalma a filozófus Daniel Dennett elképzeléséhez kapcsolódik. Szerinte a viselkedés elővételezését három különböző értelmezési hozzáállás teszi lehetővé: a fizikai, a tervezeti és az intencionális hozzáállás. Dennett tézise az, hogy az emberi viselkedés előrejelzéséhez a legalkalmasabb az intencionális tudati állapotok, a vélekedések és vágyak tulajdonítása, vagyis az intencionális hozzáállás felvétele, amelyet naiv tudatelméletnek (vagy mindennapi lélektannak is) nevezünk.

A reflektív funkció az a képesség, amelynek segítségével a gyermek nemcsak a másik személy felszíni viselkedésére tud reagálni, hanem a saját magának a másik viselkedéséről, érzéseiről, vágyairól vagy terveiről alkotott elképzeléseire is. A reflektív funkció, avagy a mentalizációs képesség teszi lehetővé a gyermek számára más személyek gondolatainak „olvasását”. A tudati állapotok tulajdonításával a gyermek más személyek viselkedését értelmezhetővé és elővételezhetővé teszi. Ez képessé teszi őt arra, hogy rugalmasan kiválassza a korai élmények alapján szerveződött szelf – másik reprezentációkból azokat, amelyek a legadaptívabb választ képviselik az adott interperszonális helyzetben.

Mások cselekvéseinek jelentését vizsgálni olyan képesség, amely előfutára annak a későbbi képességnek, amelynek segítségével a gyermek értelmet tulajdonít saját pszichológiai élményeinek. Ezek a képességek az érzelemreguláció, az impulzuskontroll és a szelf-monitorozás, részei a szelf-ágencia élményeinek, amelyek valamennyien a szelf-szerveződés építőkövei.

Daniel Dennett osztályozása szerint az ember képessé válik többrendű intenciók szintjén is gondolkodni. A 4-5 éves gyermekek már másodrendű intenciók megoldásában is jól teljesíthetnek.

Bereczki Tamás (2003) az *Evolúciós pszichológia* című művében leírt egy példát, amely másodrendű intencionalitást feltételez: „X azt gondolja, hogy Y azt hiszi, hogy Z, miközben X tudja, hogy nem Z”. Bereczki szerint vannak vizsgálatok, melyek arra utalnak, hogy a 6-7 éves gyermekek már ennél is bonyolultabb mentális állapottulajdonításra képesek. A szerző utal rá, hogy ezidáig kevés vizsgálat történt az intencionalitás terén. Közülük is kiemeli Kinderman kísérletét. Peter Kinderman angol pszichológus kísérletében, amely a gondolkodás deficitje és a következetesség kialakulása közötti összefüggést vizsgálta, 77 harmadéves egyetemi hallgató vett részt. A kísérletben rövid, maximum 200 szavas történeteket meséltek el olyan szituációkról, ahol szándékos vagy véletlen megtevésztések történtek. A történetek meghallgatását követően a megkérdezett személyeknek „a” vagy „b” állítások közül kellett választaniuk. A kutató eredményei azt mutatják, hogy a feladatok megoldásában nem jelentett problémát, hogy az emberek felidézzék az események sorrendjét. Sokkal inkább az okozott nehézséget, hogy nyomon kövessék: ki mit gondol valaki más mentális állapotáról. Ennek a határa általában Kinderman kísérletében

a negyedrendű intencionalitás. Bereczki véleménye szerint ez a teljesítmény felülmúlható, a regényírók például még az ötödrendű intenciók szintjén is jól teljesítenek.

Katona Katalin a saját kísérletét szabadságvesztés-büntetésüket töltő elítéltek körében végezte el 100 fős mintán – Peter Kinderman kutatási módszere alapján. A vizsgált személyek fele erőszakos cselekmények, míg a másik fele csalás, azaz nem erőszakos bűncselekmények elkövetése miatt töltötte büntetését az Állampusztai Országos Bv. Intézetben. A vizsgálat kontrollcsoportjának tagjai a Kalocsai Műszaki Szakközépiskola és Szakmunkásképző Intézet negyedik osztályos fiútanulói közül kerültek ki.

Mint említettük: Kinderman kimutatta, hogy a normál populáció esetében a gondolkodás és memória (vagyis az intencionalitás és kauzalitás) szintjei a 4. rendű intencióig együttjárnak. A hazai, börtönben végzett vizsgálat tudományos jelentősége abban áll, hogy a felmérés szerint az erőszakos (indulati) bűncselekményt elkövető, feltehetően antiszociális, pszichopátiás személyiségű felnőttek esetében a tudatelmélet „kikapcsol” a 2-es intenciók szintjén. Az angol pszichológus által kimutatott törvényszerűség tehát csak a normál személyiségű populációra igaz, de az antiszociális személyiségű, indulati bűncselekményeket elkövető emberekre – az eddigi adatok szerint – már nem! Az erőszakos bűncselekmény elkövetése miatt elítéltek tudatolvasási képessége a 2-es intenciók szintjén kiugró módon eltért a nem erőszakos bűnelkövetők, valamint a kalocsai szakmunkások kontrollcsoportja, vagy akár Kinderman egyetemi hallgatói által is teljesített tudatolvasási teljesítmény mutatóitól.

Az állampusztai kutatási eredmény arra utal, hogy az erőszakos elkövetők körében jellemzően nem működik az a képesség, hogy ki mit gondol valaki más mentális állapotáról. A normál populációtól, valamint a nem erőszakos elkövetőktől eltérően már a 2-es intenciók szintjén „elrontják” a gondolkodás folyamatát. Így a gondolkodás túl korán deficittessé válik, mivel nem jut el folyamatában a 4. intencióig, ami az adott konfliktushelyzet sikertelen megoldásához vezethet. Az ilyen ember, ha a következő és bonyolultabb intencionális helyzettel szembesül (pl. a 2-es, 3-as intenció esetében), gondolkodási folyamataiban korán kikapcsol, amikor elgondolja, hogy a másik, illetve egy harmadik személy az ő intencionális kategóriáiról (tudattartalmairól) mit gondol, érez, vélekedik. Ezután frusztrációt él át, és ezt követően indulati, agresszív cselekményekkel is reagál. Feltételezhető, hogy az erőszakos elkövető olyan tudattartalmakat társít más személynek, amelyek konfliktushelyzetekben fenyegetést jelentenek a saját „Én” integritására.

Az „Én” integritását súlyosan veszélyeztető reprezentációk a tudatolvasás blokkolásához, felfüggesztéséhez vezethetnek, és az „Én” számára biztonságot jelentő, a korábbi fejlődési szintnek megfeleltethető teleológiai hozzáállás felvétele a megoldás. A csecsemőkori racionális cselekvési modellbe visszacsúszva a feltételezett pszichopátiás személy nagy valószínűséggel elronthatja a konfliktushelyzet megoldását is, így a deficites gondolkodás sikertelen megoldási kísérletet eredményez, ami indulati bűncselekmény elkövetése is lehet.

Katona Katalin dolgozatában leírta, hogy a mentalizációs képesség elsajátítása minden ember képessége, ugyanakkor a nem megfelelő bánásmódban részesült gyerekek a későbbi életükben az érzelmileg kritikus érzelmi helyzetekben regresszióba kerülnek. Ez azért van, hogy ne kelljen szembesülniük azzal, hogy a másik fejében milyen „borzalmak” vannak velük kapcsolatban. Véleménye szerint az ilyen, nem megfelelő bánásmódban részesült gyerekek felnőve egy érzelmileg kritikus helyzetben a fejlettebb intencionális hozzáállás helyett, a fizikai hozzáállást helyezik előtérbe, és számukra csakis a fizikai világ keretfeltételeire alapozó értelmezés és viselkedés-szervezés válik dominánssá. Ezért azonnal megnő az impulzív, rövidre zárt cselekmények indításának az esélye. Ez nagymértékben elősegítheti az indulati, erőszakos bűncselekmények bekövetkezésének valószínűségét.

Összegzés

Saját kérdésseltevésem csupán az volt, hogy miben – mely módon és mértékben – különbözhetnek az erőszakos bűncselekményeket elkövető elítéltek Állampusztán a nem erőszakos bűnelkövetőktől, ami alacsonyabb agresszív-beállítódás (lásd Buss – Durkee értékek) jelenlétében is indulati kitörésekhez és a büntetőtörvénykönyv által is szankcionált agressziókhöz vezethet.

Véleményem szerint a vizsgált populációk esetében a személyiség agresszivitásának magasabb szintje önmagában még nem elegendő ahhoz, hogy indulati cselekmény bekövetkezzen. Indulati cselekmény alacsonyabb agresszivitás esetén is bekövetkezhethet, ha az adott személy gondolkodásában deficit jön létre. A kérdésemre adható válasz tehát az, hogy az Állampusztán vizsgált erőszakos, indulati bűncselekményeket elkövetők leginkább a gondolkodásuk súlyos deficitjében különböztek a nem erőszakos elkövetőktől.

Katona Katalin kutatásának tudományos eredménye hozzájárulhat a dennetti intencionális hozzáállás pszichológiájának magyarországi terjedéséhez. Ezen kívül előmozdítja a hazai és nemzetközi agressziókutatás elméleti gazdagodását is, amennyiben további bizonyítást nyer azon állításom, miszerint alacsonyabb agresszivitás esetén is indulati cselekményt és agressziót követhetnek el mások sérelmére a deficités gondolkodású (az intenciók 2. szintjén elakadó) felnőttek. Ez esetben az írásom bevezetőjében felsorolt agresszióelméletek – reményeim szerint – tovább bővíülhetnek, mégpedig az agresszióintencióelméletével.

Irodalom

- Bereczki Tamás (2003): *Evolúciós pszichológia*. Osiris Kiadó, Bp.
- Boros János – Csetneky László (2002): *Börtönpszichológia*. Rejtjel, Bp.
- Cole, Michael – Cole, Sheila R (1997): *Fejlődéslelektan*. Osiris Kiadó, Bp.

- György Júlia (1967): *Az antiszociális személyiség*. Medicina, Bp.
- Hárdi István (2000): *Az agresszió világa*. Medicina Könyvkiadó, Bp.
- Herczeg József (2004): *Gyermekek agressziójának összefüggései az empátiával*. Szakdolgozat. Kossuth Lajos Tudományegyetem, Debrecen.
- Holler Nóra (2005): *Deviáns magatartásformák kutatása a kalocsai gyermekotthonban*. Szakdolgozat. Eötvös József Főiskola, Baja.
- Katona Katalin (2005): *Intencionalitás fiatalkorú bűnözőknél*. TDK-dolgozat. RTF Bv. Tanszék, Budapest.
- Kinderman, P. – Dunbar, R. I. M. – Bentall, R. P. (1998): *Theory of mind deficits and causal attributions*. *British Journal of Psychology*, 71.
- Kovalik Rita (2001): *Az agresszió és az élménykeresés összefüggései a rendőrök és a bűnelkövetők körében*. Szakdolgozat. Kossuth Lajos Tudományegyetem, Debrecen.
- Popper Péter (1970): *A kriminális személyiségzavar kialakulása*. Akadémiai Kiadó, Bp.
- Popper Péter (1984): *Kriminálpszichológia*. In: *Alkalmazott pszichológia* (Szerk. Lénárd Ferenc.) Gondolat kiadó, Bp.
- Ranschburg Jenő (2001): *Félelem, harag, agresszió*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Bp.
- Schuckertné Szabó Csilla (2005): *Az elítéltek személyiségének megismerése (agresszió-kutatás)*. Szakdolgozat. RTF Bv. Tanszék, Bp.
- Szilágyi László (2000): *Az agresszió megnyilvánulásának módjai börtönben*. Szakdolgozat. Kossuth Lajos Tudományegyetem, Debrecen.